

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ ARXEOLoji MATERIALLARDA

Toğrul XƏLİLOV,

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin dosenti,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

x.toqrul@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: mənəvi mədəniyyət, bəzək əşyası, gil qab, Naxçıvan.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: моральная культура, украшения, глиняная посуда, Нахчыван.

KEY WORDS: moral culture, jewelry, clayware, Nakhchivan.

Hər bir xalq milli-mənəvi dəyərlər sisteminə malikdir. Xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun ən qiymətli sərvətidir. Milli-mənəvi dəyərlər bizim tariximiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimizdir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin mənəvi-əxlaqi mahiyyətini açan Ümummilli Lider Heydər Əliyev demişdir: “Milli ideologiyamızın əsas tərkib hissəsi bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır, xalqımızın fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz”. Xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı zəngin milli-mənəvi və maddi irsə yüksək qiymət verən Ulu Öndər arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatları daim diqqət mərkəzində saxlamış, bu sahəyə qayğı göstərmişdir. H.Əliyev hələ keçmiş sovetlər dönməndə tariximizin qədimliyi və zənginliyinin mühüm göstəricisi olan tarixi abidə və eksponatların qorunub saxlanılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədilə Azərbaycanın bütün bölgələrində tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması haqqında sərəncam imzalamışdır. Ulu Öndərin milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə bağlı 2001-ci il avqustun 13-də verdiyi “Milli-mənəvi dəyərlərin pozulması xalqımıza qarşı bağlışlanmaz xəyanətdir” bəyanatı problemə təkcə dövlət rəhbərinin yox, həm də müdrək bir el ağsaqqalının münasibəti idi. “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik” deyən Ümummilli Liderimizin işıqlı ideyaları bu gün də yaşayır və həyata keçirilir. Ulu Öndərin zəngin dövlətçilik ənənələrini davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən milli-mənəvi dəyərlərimizin dərinədən öyrənilməsi, qorunub saxlanılması istiqamətində mühüm işlər görülür. Arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar daim diqqət mərkəzində saxlanılır, tarixi abidə və eksponatlar qorunur.

Aparılan elmi araşdırmalar zamanı milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən çoxlu arxeoloji material aşkar olunmuşdur. Qəbir abidələrindən tapılmış skelet qalıqları milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissələrindən olan qədim dəfnətmə adətlərimizin öyrənilməsində mühüm yer tutur. Xalqımızın tarixi, etnogenezi ilə bağlı bəzi “tədqiqatçılar” tərəfindən irəli sürülmüş saxta fikirlərin heç bir elmi əsasının olmadığını göstərir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı qəbir abidələrindən tək və ya kollektiv formada skelet qalıqları aşkarlanmışdır. I Kültərə yaşayış yerinin Eneolit dövrünə aid təbəqəsindəki qəbirlərdən sağ və ya sol böyrü, həmçinin arxası üstə uzadılmış vəziyyətdə skelet qalıqları tapılmışdır [3, s.50]. Bəzi qəbirlərdə insanla birlikdə müxtəlif heyvanlar da dəfn edilmişdir. Sarıdərə nekropolundan it, Kükü nekropolundan öküz [30, s.25, 44], Şahtaxtı nekropolundan at [2, s.99] və s. skeletləri tapılmışdır. Sağ və ya sol böyrü, həmçinin arxası üstə uzadılmış vəziyyətdə dəfn etmə adətə ilə bağlı skelet qalıqlarına Şumer-Ubeyd, Hələf mədəniyyətində, Ön Asiyadakı Təpə Sialk, Təpə Cəmşid, Təpə Giyan, Mesopotomiyadakı Təpə Gaur abidələrində də rast gəlinir [36, s.38, 39]. İtlə və atla bağlı dəfn etmə adəti isə Cənubi Qafqazdan Sibirə, Altay bölgəsinə, Mesopotomiyaya qədər olan ərazidə yayılmışdır. İtlə bağlı dəfn etmə adətinə Cənubi Mesopotomiyadakı Erudu [12, s.100], Şərqi Anadoludakı Yoncatəpə nekropollarında [32, s.154] və digər abidələrdə rast gəlinmişdir. At skeletləri Bozkır türk boylarından qalma qəbirlərdə, Asiya Hun, Göytürk, Avropa Hun və Avropa avarlarının qəbirlərində aşkar olunmuşdur.

Milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən arxeoloji materiallardan bir qrupunu qədim təsviri incəsənətimizin tərkib hissəsi olan sənətkarlıq məhsulları təşkil edir. Arxeoloji abidələrimizdən tapılan gil qablar, xəncərlər, heykəllər, bəzək əşyaları, qayaüstü təsvirlər bu tip arxeoloji materiallardır.

Naxçıvandakı arxeoloji abidələrdən xeyli miqdarda gil qablar tapılmışdır. Qızılburun, II Kültərə [16, tab. 41], Nəhəcir [8, s.74], Şahtaxtı [4, s.27] və digər abidələrdən tapılan gil qablardan bir qrupunda milli-mənəvi dəyərlərimizin izləri əks olunmuşdur [tab. I, 23, 24]. Qızılburun abidəsindən əldə olunmuş boyalı küpələrdən birinin üzərində həndəsi naxışlarla birlikdə insanlar qarşı-qarşıya dayanmış, qolları dirsəkdən bükülmüş, əlləri yuxarı qalxmışdır. Onlardan birinin əli yanındakının dizinin üzərinə qoyulmuşdur [3, s.142]. Qobustan qayaüstü təsvirlərində olduğu kimi, bu qabın üzərindəki təsvirdə də xalqımızın qədim milli-mənəvi dəyərlərindən olan yallı rəqsi əks olunmuşdur [tab. I, 22].

Digər maddi mədəniyyət nümunələri kimi musiqi də insanın formalaşmasında rol oynayan əsas amillərdən biridir. Musiqinin milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasını təşkil etməsi haqqında Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Musiqi ayrı-ayrı dillərdə danışan, müxtəlif inkişaf yolları keçmiş, bir-birindən fərqlənən mənəvi və maddi dəyərlərə malik xalqların ən gözəl qarşılıqlı anlaşma və ünsiyyət vasitəsidir”.

Naxçıvandakı Qumluq [17, s.119], Boyəhməd [9, s.22] nekropollarından tapılmış konus başlıqlı, üzəri çarxıfələk formalı üçbucaqlarla bəzədilmiş xəncərlər [tab. I, 25] milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissəsi olan qədim inanclar sistemimizlə bağlı müəyyən süjeti əks etdirir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq, görürük ki, konus formasının göyü, çarxıfələk rəsmiyyətinin günəşi, dünyanın dördtərəfli olduğunu simvolizə etməsi ilə bağlı xeyli əfsanə və rəvayətlər vardır. Sibir xalqlarının, xüsusilə də yakutların xalq inanclarında çarxıfələk rəsmi qoruyucu ruhu bildirir [33, s.39]. Qədim türklər Göy Tanrısına qüdrətli Allah kimi inanırdılar. Onlar belə düşünürdülər ki, Göy Tanrısı insanların taleyini həll edir [34, s.45].

Qədim heykəl nümunələri Naxçıvanda heykəltaraşlıq sənətinin tarixinin qədimliyini

sübut etməklə yanaşı, insanın əmək fəaliyyətini, etiqadını, estetik təssəvvürlərini də özündə əks etdirir. Onlar it, at, keçi, öküz, insan fiqurlarından ibarətdir [tab. I, 1-4, 6-10]. İt fiqurları I Kültəpənin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən [3, s.141] [tab. I, 1-4, 6, 7], I Maxta Kültəpəsindən [1, s.66] tapılmışdır. Onların bənzərləri Cənubi Qafqazdakı Böyük Kəsik və II Poylu [23, s.25], Şimali Mesopotomiyadakı Ubeyd mədəniyyətinə aid III Yarımtpə [25, s.148], Cənubi Mesopotomiyadakı Ur, Suriyadakı Tell Xəzinə [27, s.5-24] arxeoloji abidələrində aşkar olunmuşdur.

Öküz fiqurlarına I Kültəpənin Erkən Tunc dövrü təbəqəsində [3, s.140, 141], I Maxta Kültəpəsində [1, s.65] təsadüf olunmuşdur. Onların bənzərləri Baba Dərviş [18, s.95-97], Göytəpə, Təpə-Hisar, Təpə-Gavur və Maykop mədəniyyətindən [26, s.15-18] əldə edilmişdir. Misir, Şumer, Babilistan, Assur, Hett mədəniyyətlərində öküzlə bağlı müxtəlif arxeoloji materiallar vardır. Qədim Şumer dövlətinin qüdrətli şəhərlərindən olan Urdan e.ə. IV minilliyə aid qızıldan öküz başı, Altıntəpədən (Cənubi Türkmənistan) e.ə. III minilliyin sonu-II minilliyin əvvəlinə aid qızıldan öküz maskası [5, s.127], Antakiya mozaikalarındakı daş piltələrin üzərindən öküz təsviri [37] aşkar olunmuşdur. E.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid Xurvin (Tehranın şimal-şərqində), Kaliraz (Gilan), e.ə. V minilliyə aid Hələf (Mesopotamiya), e.ə. V-IV minilliyə aid Kalibanqan (Hindistan) abidələrindən də öküzlə bağlı çoxlu arxeoloji materiallar (qulağı qızıl sırğalı öküz rəsmi, qoşqulu öküz fiqurları və s.) tapılmışdır [36, s.17, 25].

I Kültəpə [6, s.32], I Maxta [1, s.65] abidələrindən aşkar olunmuş at fiqurlarının bənzərlərinə də dünyanın müxtəlif yerlərində rast gəlmək mümkün olar. I Maxta yaşayış yerində tapılmış Erkən Tunc dövrünə aid gil at fiqurunun boynuna Anadoludakı Karaz [20, s.351], Boğazqala [38] arxeoloji abidələrindən tapılmış at fiqurları kimi bu heyvanın yalnız xatırladan naxış vurulmuşdur [tab. I, 7].

Milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsində Qızılburun abidəsindən tapılmış Orta Tunc dövrünə aid olan kişi fiquru da mühüm yer tutur [tab. I, 10]. Şamaxıdan, Tovuzdan, Ağdamdan tapılmış kişi fiqurlarından fərqli olaraq Qızılburun kişi fiquru daha yaxşı düzəldilmişdir. İnsanın üzü yastı, alını bir az qabarıq, baş və bədən üzvləri çox mütənəşib şəkildədir, paltarlı, çəkməli və papaqlıdır. Bədəni incə xətlərlə qara və qəhvəyi rənglə boyanmışdır. İnsanın sol əli kəmərinin üzərinə qoyulmuşdur. Bu fiqur bəzi xüsusiyyətlərinə görə İrandan əldə olunmuş kişi fiquru ilə bənzərlik təşkil etməsinə baxmayaraq ondan daha qədimdir [7, s.62].

Qızılburun kişi fiqurunun milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsində elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, orada qədim geyim mədəniyyətimizin bütün xüsusiyyətləri (başmaq, arxalıq) əks olunmuşdur. Xalqın tarixi ilə möhkəm bağlı olan geyim onun mədəniyyətini öyrənmək baxımından qiymətli mənbələrdən biridir. Geyim maddi mədəniyyətin bütün başqa ünsürlərindən daha çox xalqın milli xüsusiyyətini əks etdirir və sabit etnik əlamətlər sırasına daxildir. Geyim etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini müəyyənləşdirmək işində yardımçı material rolunu oynayır. Xalq yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri öz əksini geyimlərdə tapır. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvandan tuncdan hazırlanmış iynə və

bizlərin, bəzək əşyalarının tapılması da sübut edir ki, Azərbaycan sakinləri qədimdən özlərinə paltar tikməyi bacarmış və öz geyim mədəniyyəti ilə seçilmişlər. Bəzək əşyalarının bir qrupu sadə, bəziləri naxışlı düzəldilmişdir. Naxışlar həndəsi, nəbati, zoomorf, antropomorf ornamentlərdən ibarətdir. Zoomorf ornamentli bəzək əşyaları içərisində quş fiqurlu asma bəzəklər, heyvan başlıqlı sancaqlar, ilanbaşı bilərziklər və boyunbağılar maraqlı təsviri incəsənət nümunələrimizdəndir. Qarabağlar, Şahtaxtı nekropollarından [10, s.89, 90] tapılmış ilanbaşı bilərziklərin [tab. I, 20], Qızılburun nekropolundan əldə olunmuş ilan formalı boyunbağılardan [11, s.66] oxşarlarına Qobustanda [24, tab. X], Gəncəçay bölgəsində [29, tab. VII, 5, 9], Muğanda [13, tab. XI, 3], Quşçuda [21, s.135] və Cənubi Qafqazdakı digər arxeoloji abidələrdə rast gəlinmişdir. Sarıdərə, Kolanı [30, s.57, 65] Qızılburun [3, s. tab. XXXII, 12] nekropollarından tapılmış quş fiqurlu asma bəzəklərin [tab. I, 21] hamısı döymə, heyvan başlıqlı sancaqlar isə tökmə üsulu ilə düzəldilmişdir [tab. I, 26]. Onların üzəri üçbucaqlardan ibarət şəbəkələrlə bəzədilmişdir. Bu tip asma bəzəklər Naxçıvanla yanaşı, Azərbaycanın digər bölgələrində də - Çovdarda, Şamxorda [35, s.254], Quşçuda [21, s.115] və s. aşkarlanmışdır.

Milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsində qayaüstü təsvirlər də mühüm yer tutur. Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Kolanı [9, s.63], Sarıdərə [30, s.50] nekropollarından [tab. I, 11, 12] və Gəmiqaya abidəsindən milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən qayaüstü təsvirlər aşkar olunmuşdur.

Kolanı nekropolundakı təsvirlərdən birində günəş tanrısı, digərində isə hami ruh çəkilmişdir [9, s.63] [tab. I, 11]. Bu təsvirdəki bəzi xüsusiyyətlərə Sibir, Cənubi Qafqaz, Gəmiqaya, Xatınçay, Anadolu qayaüstü təsvirlərində, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid gil qabların üzərində, Misir heroqliflərində, Orxan Yenisey kitabələrində təsadüf edilir. Gəmiqaya abidəsindəki bəzi öküz, keçi, quş, insan təsvirlərində milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı maraqlı süjetlər vardır. Belə maraqlı qayaüstü təsvirlərdən birini yırtıcı heyvanların dırnaqlıları parçalaması səhnəsi təşkil edir. Bu tip təsviri incəsənət nümunələri Mesopotomiyadan Orta Asiya və Qara dəniz sahillərinə qədər olan geniş bir ərazidə yayılmışdır [14, s.50; 22, s.96]. Gəmiqaya abidəsindəki bu tip qayaüstü təsvirlərdən olan aslanın öküzü parçalaması rəsminin [tab. I, 13] bənzəri Diyarbəkirdəki Ulu məscidin girişində [37], Ur abidəsindən [tab. I, 14] tapılmış möhürün üzərində də vardır [15, s.126]. Bu tip arxeoloji materiallar Yaxın Şərq mədəniyyətinə aid digər abidələrdən də aşkar olunmuşdur [12, s.35]. Gəmiqaya abidəsində qeyd alınmış yırtıcı heyvanların dırnaqlılara hücum etməsi ilə bağlı maraqlı qayaüstü təsvirlərdən biri canavarın keçiyə hücum etməsidir [tab. I, 15]. Bu təsvirdə canavarla keçi arasında uzun dalğalı xətt çəkilərək milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissəsi olan inanclar sistemimiz əks olunmuşdur. Təsvirdə bütün türk xalqları arasında geniş yayılan [19, s.314] və Azərbaycanda öz varlığını günümüzədək qoruyub saxlayan “Qurud ağzı bağlanması” ayini verilmişdir. Xalqımızın qədim inanclarını əks etdirən bu tip qayaüstü təsvirlərdən bir qrupunu quş və insan rəsmləri təşkil edir. Gəmiqayadakı bəzi quş təsvirlərinin [tab. I, 16] bənzərlərinə Hələf [tab. I, 17] mədəniyyətində rast gəlinir. Anadoludakı Neolit dövrünə aid Çatal Höyük abidəsindən [tab. I, 18] Gəmiqaya abidəsində olduğu kimi ayaqlarını

və qollarını yuxarı qaldırmış insan təsvirləri aşkar olunmuşdur [tab. I, 19]. Bu abidədəki atlı insan təsvirlərindən bir qrupunun bənzərləri Yaxın Şərq mədəniyyətində yayılmışdır [tab. I, 27]. Onların bəzilərində Sialk B nekropolundan tapılmış təsvirlərdə olduğu kimi insan ayaqlı çəkilmişdir [tab. I, 28].

Aparılan araşdırma sonda onu qeyd etməyə əsas verir ki, hər bir arxeoloji material milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirir. Onlar Azərbaycanın və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir. Ulu Öndərimizin qeyd etdiyi kimi, “Biz tarixi köklərimizi həmişə iftixar hissi ilə qiymətləndirməliyik və tarixi köklərimizin mənasını dünyaya bəyan etməliyik, yaymalıyıq, təbliğ etməliyik, onunla fəxr etməliyik. Ölkəmiz keçmişdəki kimi, xüsusən də bu gün bəşəri dəyərləri xüsusilə bərqərar edərək, onları öz milli ənənələri ilə, milli-mənəvi dəyərləri ilə birləşdirir”.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
2. Ağayev Q.H. Şahtaxtının dörd tunc dövrü qəbir abidəsi haqqında / Azərbaycanada arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nailiyyətlərinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 1992, s. 98-101.
3. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
4. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтактинского погребения // Известия АН Азербайджанской ССР, № 5. Баку: Элм, 1961, с. 27-36.
5. Авдиев В.И. История древнего Востока. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, Изд-е 2-е, 1953, 758 с.
6. Алекперов А.В. Терракота древнего Азербайджана. Баку: Элм, 1994, 134 с.
7. Əliyev V.H. Azərbaycanada Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 163 s.
8. Вахşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
9. Вахşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
10. Бахшалиев В.Б., Селимханов И.Р. О змеиевидных браслетах из сел Шахтакты и Карабаклар в Нахичеванской АССР // Док. АН. Аз. ССР, 1987, с. 89-92.
11. Бахшалиев В.Б. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахичеван. Баку: Элм, 2005, 120 с.
12. Чайлд К. Древнейший Восток и свет новых раскопок. Москва: Наука, 383 с.
13. Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани // Известия АН Азербайджанской ССР, № 9, 1946, с. 29-51.
14. Джафарзаде И.М. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпохи бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1984, 106 с.
15. Флиттнер Н Д. Культура и искусство двуречья и соседних стран. Ленинград-Москва: Госиздат, 1958 г., 298 с.

16. Nəbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 134 s.
17. Xəlilov T.F. Qumluq nekropolundan tapılmış tunc xəncərlər // AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, № 1, 2008, s. 117-121.
18. Исмаи́льов Г.С. Глиняные фигурки поселения Баба-Дервиш близ города Казаха // Док. АН. Аз. ССР, 1962, с. 95-97.
19. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkistana Türk halk inançları [Tatarlar, Hakaslar, Kırkızlar, Boşnaklar, Acarlar, Edigeyler, Albanlar, Karaçaylar, Qreqoryanlar, Romanya, Şumnu-Burkaz, Gürcistan-Karaçöp, Kıbrıs, Rodos, Tacikistan, Suriye Türkleri]. III-IV cilt. Ankara: Berikan yayın, 2006, 556 s.
20. Koşay H., Turfan K. Erzurum-Karaz kazisi raporu // Türk Tarih Kurumu, Belleten, XXIII, № 91. Ankara: 1959, s. 349-413.
21. Гумель Я.И. Археологические очерки. Баку: Аз. ФАН СССР, 1941, 166 с.
22. Леойд С. Археология Месопотомии. Москва: Наука, 1984, 280 с.
23. Müseyibli N.E. Qədim Azərbaycanda itlərdən istifadə və it kultu // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: Nafta-Press, 2008, s. 5-30.
24. Muradova F.M. Qobustan Tunc dövründə. Bakı: Elm, 1979, 118 s.
25. Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М. Поселения Убейдской культуры Уарымтепе III в Северной Месопотомии // Советская археология, Москва: Наука, 1982, № 4, с. 144-150.
26. Мунчаев Р.М. Памятники Майкопской культуры в Чечено-Ингушети // Советская Археология. Москва: Наука, 1962, № 3, с. 15-25.
27. Мунчаев Р.М., Мерперт Н.Я., Бадер Н.О. Телль Хазна I // Советская археология. Москва: Наука, 1990, № 3, с. 5-24.
28. Nərimanov İ.H. Gəncəşay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, 1958, 142 s.
29. Novruzlu Ə.İ., Vaxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 143 s.
30. Novruzlu Ə.İ., Vaxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 103 s.
31. Oktay B., Erkan K. Excavations of Van Yondjatepe Fortress and Necropolis [1997-1999]. İstanbul University s contributions to Archaeology in Turkey [1932-2000], İstanbul: 2001, p. 150-156.
32. Okladnikova E.A. Петроглифы Средней Катунь. Новосибирск: Наука, 1984, 111 с.
33. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркские мифологические системы. Тюркологический сборник 1971. Москва: Наука, 1972, с. 213-226.
34. Шарифов Д.А. Раскопки близ села Човдар Ганджинского уезд // Известия Азкомстариса, вып. IV, 1928, с. 239-260.
35. Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 496 s.
36. www.indigodergisi.com/72/kevser-yalcin.htm.
37. <http://www.rehberim.net/forum/corum>

Тогрул Халилов

**НАЦИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ
В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛАХ**

АННОТАЦИЯ

В ходе археологических исследований, проведенных в Нахчыване, были обнаружены материальные и культурные образцы, несущие наши национально-нравственные ценности. В статье систематизированы и исследованы эти данные. Отмечается что эти археологические материалы имеют большое значение для изучения наших национально-нравственных ценностей.

Togrul Khalilov

**NATIONAL-MORAL VALUES IN
ARCHAEOLOGICAL MATERIALS**

ABSTRACT

During archaeological investigations carried out in Nakhchivan examples of material-culture carrying our national-moral values were discovered. The article systematizes and studies these findings. It is noted that these archaeological materials are of great importance in the study of our national-moral values.